

ردیف موسیقی ایرانی به روایت مهدی صبحی (منتظم الحکما)
ونت نویسی مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه)

تصحیح و باز نویسی: امیر حسین اسلامی
با همکاری: آرشام قادری و رضا پرویززاده

تهران، دانشگاه هنر، 1392

سرشناسه	:	اسلامی، امیرحسین، ۱۳۳۹ -
عنوان و نام پدیدآور	:	ردیف موسیقی ایرانی به روایت مهدی صلحی (منتظم الحکما) و نت نویسی مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه)/ تصحیح و باز نویسی امیرحسین اسلامی؛ با همکاری آرشام قادری و رضا پرویززاده.
مشخصات نشر	:	تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	:	۱ج. (بدون شماره گذاری)؛ ۲۲×۲۹س.م.
شابک	:	۹۷۸۹۶۴۶۲۱۸۹۹۴
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
موضوع	:	صلحی، مهدی، قرن ۱۳ق.
موضوع	:	هدایت، مهدیقلی، ۱۲۴۲ - ۱۳۳۴.
موضوع	:	موسیقی ایرانی -- دستگاه‌ها -- ردیف
موضوع	:	موسیقی ایرانی -- دستگاه‌ها -- ردیف -- پارتیسیون
موضوع	:	موسیقی دانان ایرانی
شناسه افزوده	:	قادری، آرشام
شناسه افزوده	:	پرویززاده، رضا
شناسه افزوده	:	دانشگاه هنر
رده بندی کنگره	:	ML۵/۳۴۴/الف ۴۵ر ۱۳۹۱
رده بندی دیویی	:	۷۸۹/۱۶۲
شماره کتابشناسی ملی	:	۲۹۱۸۵۲۱

عنوان: ردیف موسیقی ایرانی به روایت مهدی صلحی (منتظم الحکما) و نت نویسی مهدیقلی هدایت (مخبرالسلطنه)

نویسنده: امیرحسین اسلامی با همکاری آرشام قادری و رضا پرویززاده

ویراستار: بابک مفیدی

نت نویسی کامپیوتری: رضا پرویززاده، امیرحسین اسلامی

صفحه آرائی: خانم رضایی

طراح جلد: شبیم پارسا

ناشر: دانشگاه هنر

چاپ و صحافی: دانشگاه هنر

تیراژ: ۳۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۲

بها:

شابک: ۹۷۸۹۶۴۶۲۱۸۹۹۴

کلیه حقوق این اثر برای دانشگاه هنر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان حافظ، خیابان حافظ، خیابان سرهنگ سخایی،

بین تقاطع سی تیر و فردوسی شماره ۵۸، دانشگاه هنر، تلفن ۶۶۷۲۵۶۸۲

شورای تخصصی انتشارات

دکتر ناصر برکپور، دکتر احمد تندی، دکتر محمد رضا حسنائی، دکتر شهابالدین عادل، دکتر محمد رضا آزاده فر

کمیته انتشارات

محمد حسن اثباتی (مدیر انتشارات)، برات حسینپور (مدیر اجرایی)، امیر شاهمرادی، فریبا حیدری (بازرگانی، اموراداری)

مقدمه ناشر

هنر ودیعه ای الهی است که خداوند در جان هنرمند قرارداداده و اوست که خود، اولین و آخرین هنرمند است. هموکه آفرین گفت به خود که خلق کرد انسان را و به دستش قلم داد.

طبعاً تعریف هنر از زبان آدمی بسیار نارسا تر است از آفرینش آن، ولی همین نارسا هم تاکنون ناگفته و کم گفته مانده است. از این رو لازم بوده و هست که در این راستا هر چند ساده و مقدماتی، سخن گفت و شروع کرد. به نظر می رسد که بهتر است سخن گفتن در باب هنر از زبان هنرمند و هنرپرور باشد که آنچه دارد در تعامل با این امانت الهی به دست آورده است و تمام آنچه را که یافته دوباره به پای همین درخت تناور ریخته. حتما جایگاه هنرمندان متعهد و صاحب نظر دانشگاهی در این خصوص بسیار ویژه است زیرا که لزوم نگرش آکادمیک در حیطه آموزش و پژوهش هنر بر کسی پوشیده نیست. در همین راستا دانشگاه هنر به عنوان یکی از مهمترین مراکز تجمع استادان و صاحب نظران هنر در ایران و منطقه، وظیفه دارد تا با بهره گیری از سرمایه های درونی و استقبال از نظرها و تحقیقات دیگر دست اندرکاران هنر، چراغ راهی باشد در جهت اعتلای هنر و هنرمند. تبیین آنچه بوده ایم و چیزی که هستیم و معرفی آن به جهان و تعیین آنچه باید باشیم.

به علت گستردگی حوزه های متأثر از هنر و عوامل تأثیر گذار در آن، نمی توان فرمول خاصی برای مواجهه با مقوله ها و پژوهش های هنری تعریف کرد اما حرکت در جهت نیل به چهارچوب های مشخص و واضح برای هنر می تواند اولین قدم باشد. ما در این راه قدم برمی داریم و دست دوستی و همراهی شما را می فشاریم.

دکتر محمدرضا حسنایی

معاون پژوهشی

پیشگفتار

مقدمه

۱

زندگی نامه مهدی صلحی (منتظم الحکما)

۷

زندگی نامه مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه)

۸

توضیحات در مورد قواعد نت نویسی ردیف

۱۱

شرح علائم بکار رفته در نت نویسی ردیف

۱۴

توضیحات در مورد دستگاه ها، آوازها و گوشه ها

۲۴

اسامی دستگاهها، آوازها و گوشه ها

۲۷

منابع و مآخذ

۳۱

نت ردیف

Abstract

پیشگفتار

در بهمن ماه ۱۳۶۹ هنگامی که به دانشکده موسیقی وارد شدم، چشم اندازی نو از موسیقی ایرانی به رویم گشوده شد. در این دوره آشنائی با استاد فقید "تقی بینش" و بهره بردن از محضر او مرا به کندوکاو در تاریخ موسیقی ایرانی علاقمند کرد و در همین اوقات بود که با تأثیرپذیری از این استاد بزرگ به جستجوی نسخه ای از ردیف منتظم الحکما برآمدم. مدتی گذشت تا توانستم نسخه ی دستنویسی که از این ردیف تاریخی برجای مانده، در صندوق نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه هنر بیابم.

در آن زمان اگرچه با همکاری رئیس کتابخانه امکان دسترسی به این نسخه فراهم شد، اما با امکانات محدود ناچار شده تنها به یادداشت برداری از نام گوشه ها و گزیده ای از آنچه مهم می پنداشتم بسنده کنم. از آن هنگام تا کنون آرزوی بررسی این گنجینه بزرگ و پژوهش آن همچنان در من بود. با اینهمه در این مدت فکر می کردم که استادان و بزرگانی که در معرفی چنین آثاری پیشگام بوده اند به زودی همت خواهند گمارد و این ردیف تاریخی را چاپ خواهند کرد. دیرسالی گذشت و این آرزو محقق نشد. بخشی از تاریخ موسیقی ما در محاق مانده بود. نه تنها این ردیف از یاد رفته در دسترس نبود که شاید کمتر کسی هم از وجود آن خبر داشت. سرانجام در نخستین روزهای سال ۱۳۸۶ طرح پژوهشی تصحیح و بازنویسی ردیف موسیقی ایرانی به روایت منتظم الحکما را به دانشکده موسیقی دانشگاه هنر ارائه کردم. طرح تأیید شد و پس از آن به همت آقای شریف لطفی ریاست وقت دانشکده موسیقی و آقای دکتر محمدرضا آزاده فرماینده پژوهشی وقت، برای انجام مراحل نهائی به شورای پژوهشی دانشگاه ارسال و در تیرماه همان سال تصویب شد. این طرح در پایان سال ۱۳۸۹ به معاونت پژوهشی دانشگاه هنر ارائه شد. از همان موقع موضوع چاپ این ردیف مطرح بود تا سرانجام در مهر ماه ۱۳۹۰ مجوز انتشار آن به همت آقایان دکتر حسنائی (معاون پژوهشی دانشگاه هنر) دکتر آزاده فر (رئیس دانشکده موسیقی) و دکتر اثباتی (مدیر انتشارات دانشگاه هنر) به اینجانب ابلاغ شد.

ردیف موسیقی ایران به روایت منتظم الحکما (مهدی صلحی) جزو اولین نگارش های کامل و جامع از ردیف بر اساس یک روایت مشخص و خاص است. این ردیف بر مبنای شیوه اجرایی میرزا عبدالله و به روایت شاگرد ممتاز وی در سه تار - مهدی صلحی - است که در دوره قاجار به قلم مهدی قلی هدایت به نگارش درآمده است. (۱۲۹۴ - ۱۳۰۱ ش) اصل این نسخه به خط مهدی قلی هدایت و با امضاء روح اله خالقی جهت حفظ در کتابخانه هنرستان ملی ثبت شده که بعدها به دانشگاه هنر

(فارابی سابق) انتقال داده شده است. این پژوهش بر اساس این نسخه خطی موجود و منابعی که از این ردیف نام برده اند انجام شده است. هر چند که برای یافتن نسخه دوم که آن را مخبر السلطنه تصحیح کرده کتابخانه های بسیاری را جستجو کردم. از جمله: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی، کتابخانه فردوسی مشهد، کتابخانه دانشگاه تهران، کتابخانه دانشگاه هنر، کتابخانه صداوسیما، کتابخانه هنرستان موسیقی پسران تهران، کتابخانه تالار وحدت و کتابخانه مرکز حفظ و اشاعه موسیقی صداوسیما. شیوه نگارش گوشه ها، ترتیب آنها، علائم نگارشی، نحوه تفکیک و نام گذاری دستگاهها، آوازاها و ملحقات، ابیات ذکر شده برای برخی از گوشه ها، حواشی نوشته شده، علائم ابداعی، نوع و تعداد ضربی های به نگارش درآمده و کوک انتخابی برای هر دستگاه مواردی هستند که در بررسی این نسخه مورد توجه بوده و به آنها پرداخته شده است.

در پایان بر خود می دانم از همه ی سروران و بزرگوارانی که مرا در پیشبرد این طرح تا مرحله چاپ کتاب یاری رساندند تشکر کنم:

خانمها:

دکتر پروین پرتوی (معاون پژوهشی اسبق دانشگاه هنر) دکتر نادیه ایمانی (مدیر اسبق دفتر پژوهش دانشگاه هنر) مریم رشیدی (مدیر پژوهش) صدیقه شوشه ریز (مسئول کتابخانه دانشگاه هنر) فاطمه شکری (کارمند محترم دفتر پژوهش) هنگامه عظیمی خراسانی (پیگیری نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد) مریم سروش نسب (دستیار پژوهش) پونه زارعی سفید دشتی (دستیار پژوهش) سمیه رضائی (دستیار پژوهش) و مینا نیزاری.

وهمچنین آقایان:

دکتر عباسعلی ایزدی (ریاست اسبق دانشگاه هنر) دکتر کشن فلاح (ریاست دانشگاه هنر) شریف لطفی (ریاست اسبق دانشکده موسیقی) دکتر اسماعیل بنی اردلان (معاون اسبق پژوهشی دانشگاه هنر) دکتر حسنائی (معاون پژوهشی دانشگاه هنر) دکتر شهرستانی (ریاست کتابخانه دانشگاه هنر) دکتر محمدرضا آزاده فر (ریاست دانشکده موسیقی) دکتر محمد حسن اثباتی (مدیریت انتشارات دانشگاه هنر) فرهاد معماری (کارمند انتشارات دانشگاه هنر) بابک مفیدی (ویراستاری متن) ایرج دشتی زاده (طراحی علائم نت نویسی) حسین مهرانی، وصال عرب زاده و بابک خضرائی.

و سپاس ویژه ازدو بزرگوار و همراه:

رضا پرویززاده به خاطر نت نویسی رایانه ای و کمک بی شائبه در تصحیح اولیه نمونه ها.

دکتر آرشام قادری به خاطر حضور سخاوتمندانه برای تصحیح نهائی کتاب.

لازم به ذکر است که هنرمند گرانمایه آقای بهداد بابائی در حال ضبط این ردیف بوده و به زودی با اجرای سه تار ایشان این ردیف نیز منتشر خواهد شد.

مقدمه

دکتر مهدی صلحی ملقب به منتظم الحکما پزشکی حاذق بود که دلبستگی اش به موسیقی او را در جرگه‌ی شاگردان میرزا عبدالله وارد کرد. بنابر پاره‌ای از نوشته‌ها و روایت‌های برجای مانده از استادان موسیقی گواهی می‌دهد که در شاگردی سه‌تار نزد میرزا عبدالله هم پایه‌ی درویش‌خان بوده است. پس از درگذشت میرزا عبدالله، شاگردان به اتفاق، منتظم الحکما را جانشین استاد دانستند.^۱

روح‌الله خالقی در کتاب سرگذشت موسیقی ایران، حاج آقا محمدایرانی مجرد، اسمعیل قهرمانی وسید مهدی دبیری را از کسانی می‌داند که نخست شاگرد منتظم الحکما بودند و پس از آن به مکتب میرزا عبدالله راه یافتند.^۲

آشنایی و همکاری صلحی با مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه) به زمانی برمی‌گردد که مخبر السلطنه برای یادگیری سه‌تار و آشنائی با ردیف موسیقی ایرانی نزد منتظم الحکما رفت. این دوستی پایدار ماند و تا آنجا ادامه یافت که حتی هنگامی که مخبر السلطنه حکمران فارس شد منتظم الحکما را همراه خود به شیراز برد.^۳ پس از بازگشت به تهران همکاری این دو برای ثبت ردیف میرزا عبدالله آغاز شد. روح‌الله خالقی هنگام گزارش دیداری که با مخبر السلطنه داشته از قول او می‌نویسد:

"وقتی از سفر فارس به تهران آمدم بادکتر مهدی صلحی، ملقب به منتظم الحکما که بهترین شاگرد میرزا عبدالله و هفته‌ای دو شب کار می‌کردیم او ردیف آوازه‌ها را که از استادش میرزا عبدالله فراگرفته بود روی سه‌تار می‌نواخت و من آنها را با خط بین المللی موسیقی می‌نوشتم. این کار در سال ۱۳۰۱ شمسی پایان یافت و هفت سال طول کشید (۱۳۰۱-۱۲۹۴ شمسی) و من به این ترتیب اساس موسیقی ایران را در کتابی محفوظ نگاه داشتم. من سیم اول سه‌تار را "سل" فرض کرده

^۱ خالقی، روح‌الله. سرگذشت موسیقی ایران. جلد اول. صفحه ۱۲۰. تهران. انتشارات صفی‌علیشاه. چاپ نهم. ۱۳۸۴.

^۲ همان کتاب، صفحه ۱۲۱.

^۳ مشحون، حسن. تاریخ موسیقی ایران. جلد دوم. صفحه ۷۱۲. تهران. انتشارات سیمرغ با همکاری نشر فاخته. ۱۳۷۳.

بودم ولی بعد که دیدم کلنل وزیری آن را در کتابش "دو" نوشته است حق را به او دادم و تمام نتها را دوباره انتقال داده و از نو نوشتم.^۱

درباره اعتبار و درستی این ردیف روایت های مختلفی در دست است که به نمونه هایی از آن اشاره می شود:

"این هنرمند، ردیف استادش را با سه تار نواخته و هدایت همه دستگاهها را طبق روایت او به خط موسیقی نگاشته و این کار در حدود هفت سال به طول انجامیده است و اکنون یکی از بهترین منابع موسیقی ایرانی و ردیف میرزا عبدالله است."^۲

"شادروان مهدی صلحی (منتظم الحکما) که از شاگردان ممتاز میرزا عبدالله بوده فهرستی از اسامی آهنگها را یا به عبارت دیگر ردیف میرزا عبدالله را تدوین کرد و چون در حقیقت جانشین استادش محسوب می شد با سه تار می نواخت که شادروان مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه) به نت درآورده است."^۳

"حاج مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه) ردیفی را نت نویسی کرده و این ردیف اکنون در دست است. این همان ردیف منقول از استاد زمان میرزا عبدالله است که در برنامه تفصیلی خود به هنرآموزان پیشرفته و ممتاز خود می آموخته است. این ردیف به عقیده اساتید فن سندی و از نظر موسیقی ملی ما بسیار قابل توجه است به ویژه که میرزا مهدی خان صلحی (منتظم الحکما) شاگرد اول میرزا عبدالله که در کار

^۱ خالقی، روح الله. سرگذشت موسیقی ایران. جلد دوم. صفحه ۷۷. باافزوده دکتر ساسان سپنتا. تهران. انتشارات موسسه فرهنگی هنری ماهور. ویرایش دوم. ۱۳۸۱.

^۲ خالقی، روح الله. سرگذشت موسیقی ایران. جلد اول. صفحه ۱۲۰. تهران. انتشارات صفی علیشاه. اسفند ۱۳۷۸. چاپ نهم. ۱۳۸۴.

^۳ بینش، تقی. تاریخ مختصر موسیقی ایران. صفحه ۱۵۰. تهران. انتشارات هوای تازه. چاپ سوم. ۱۳۸۰.

نوازندگی سه تار در ردیف غلامحسین درویش بوده و خود استادی دانشمند و مایه‌دان در موسیقی ملی به شما رمی آید در کار هدایت نظارت داشته است.^۱

"دکتر مهدی صلحی طیب دانشمند و موسیقیدانی که از شاگردان ممتاز و بزرگ میرزا عبدالله بود به قدری در کار خویش متبحر شد که بعدها خیلی ها وی را جانشین استاد خود می دانسته اند. وی سالها نزد محمد صادق خان سرورالملک درس سه تار گرفت سپس در سلک شاگردان آقا میرزا عبدالله در آمد و پس از فوت استاد، شاگردان کلاس را تعلیم می داد. از شاگردان بزرگ و خوب وی: حاج آقا محمد ایرانی مجرد، اسماعیل قهرمانی، سید مهدی دبیری و مهدیقلی هدایت (حاج مخبرالسلطنه) که از رجال سیاسی به شمار می رفت از مکتب وی بهره گرفتند. بعدها دکتر مهدی صلحی و مهدیقلی هدایت با کمک یکدیگر کتابی از ردیف موسیقی آقامیرزا عبدالله ثبت کردند که صلحی با سه تار نواخته و هدایت به خط نت نوشته و از آثار گرانمایی بوده که مدت هفت سال تهیه آن طول کشید."^۲

مخبرالسلطنه ردیفی را که منتظم الحکما با سه تار نواخته اول به خط ابجدی نوشته و سپس آن را به شیوه نت نگاری امروز، با ابداع برخی علامت ها ثبت کرده است. از سوی دیگر او نخست سیم اول سه تار را "سل" فرض کرده و بعدتر به اشاره علینقی وزیرى متوجه خطای خود شده است.

مهدیقلی هدایت در کتاب "خاطرات و خطرات" که زندگی نامه خودنوشت اوست می نویسد:

^۱ مشحون، حسن. تاریخ موسیقی ایران. جلد دوم. صفحه ۷۱۲. تهران. انتشارات سیمرغ با همکاری نشرفاخته. ۱۳۷۳.

^۲ نصیری فر، حبیب الله. مردان موسیقی سنتی و نوین ایران. جلد سوم. صفحه ۱۸۲. تهران. انتشارات کتابخانه سنایی. چاپ اول. ۱۳۷۲.

"...ازمنتظم الحکما که ازاساتید علمی فن است خواهش کردم هفته‌ای دوشب به منزل من بیاید و این مدت پنج سال طول کشید درنتیجه هفت دستگاه شایع را به نت درآوردم ودر اطراف آنها دقت ها کردم..."

اینکه مخبرالسلطنه ثبت ردیف را پنج سال می نویسد شاید مربوط به نگارش ردیف به شکل ابجدی و سپس تبدیل آن به نت نویسی جدید بوده باشد، از سوی دیگر در مقدمه ردیف هفت دستگاه موسیقی ایرانی که توسط موسی معروفی جمع آوری شده، به نقل از مهدیقلی هدایت آمده است:

"درمدت هفت سال به تعلیم مرحوم دکتر مهدی خان منتظم الحکما که بعد از شهنازی و میرزاعبدالله آخر استاد فن بود و غیر از او کسی واقف به ردیف نبود هفت دستگاه را من به نت فرنگی درآوردم و دو نسخه ترتیب دادم^۱ که نظیر ندارند وآنچه از اساتید رسیده است درآن ضبط است وتحفه اهل فن. یک ازآن دونسخه را تقدیم مدرسه عالی موسیقی کردم که یادگار و مورد استفاده باشد. (به تاریخ ۲۶ تیر ۱۳۲۱مهدیقلی هدایت)"

به نظر می رسد نسخه‌ای که هدایت از آن یاد کرده، پس از دگرگونی هائی که در ساختار هنرستان موسیقی ایجاد شد به دانشگاه فارابی سابق (دانشگاه هنر کنونی) انتقال یافته است. افزون بر این، مهر کتابخانه هنرستان عالی موسیقی نیز در ظهر نسخه ای که اکنون در دانشگاه هنر نگهداری می شود گواهی می دهد که این نسخه باید همان ردیف اهدائی مخبرالسلطنه به هنرستان عالی موسیقی باشد.

^۱ معلوم نیست که دونسخه ذکر شده همان دونسخه بافرض سیم اول سه تار به نام "سل" و "و" "دو" بوده ویا منظور نویسنده، نسخه ابجدی و نت نویسی اولیه آن بوده است.

کتاب ردیف موسیقی در اینست بخط مرحوم میرزا علی اکبر (مختصر المصنف) که در زمان حیات خودشان
مبتدیان است و مختصر در ریاضی و حساب ده و دوازده که در کتابخانه نهرستان علی موسیقی بود. شرحی با دوازده
که نیمی از این نوشته شد و دیگر در این کتابخانه نهرستان موسیقی مختصر شود و در کتابخانه ده و دوازده
قرار گیرد. و موسیقی سرود که از این کتاب مطالع کرده و در این کتابخانه خود را که اکنون مشغول چاپ آن هستند
بیشتر نموده است. حدیث شده در کتابخانه که هر دو در یک کتاب است. و این کتاب از این نوع است که در کتابخانه
موسیقی

۱۷ / آذر ۱۳۳۷ / ۱۲ / ۴ / ۱۳

بنابراین روایت منتظم الحکما از ردیف میرزا عبدالله را با توجه به اینکه او شاگرد مستقیم میرزا بوده می توان حلقه ای گمشده از سلسله روایت های موجود دانست. حلقه ای که تاکنون در محاق مانده بود و امید است انتشار آن زاویه هائی تاریک را بر ردیف نوازان، ردیف دانان و پژوهشگران موسیقی ایرانی روشن سازد. بی تردید تلاش آنان که نخستین گامها را در معرفی ردیف میرزا عبدالله برداشتند هیچ گاه از چشم اهل موسیقی دور نخواهد ماند اما در عین حال می توان فارغ از تعصب به استقبال منتظم الحکما نیز رفت و ناگفته های او را از ردیف میرزا عبدالله شنید.^۱

^۱ حسن مشحون در کتاب تاریخ موسیقی ایران در پانویس صفحه ۴۴۱ (جلد دوم) اظهار می کند که ردیف کامل موسیقی ملی را که مرحوم حسین خان هنگ آفرین (از شاگردان لومرو میرزا عبدالله) نوشته است، در خانه مرحوم هنگ آفرین دیده است، که از این ردیف امروزه اثری نمانده است.